પ્રકરણ ૬

ભારતીય સભ્યતાનો પ્રારંભ

> ભારતની સૌથી પ્રાચીન સભ્યતા, જે હડપ્પા, સિંધુ અથવા સિંધુ-સરસ્વતી સભ્યતા તરીકે જાણીતી છે, ખરેખર અનેક રીતે અનોખી સભ્યતા હતી... (આમને બતાવ્યું કે કેવી રીતે) એક યોગ્ય રીતે સંતુલિત સમાજ જીવતો હોય છે — જ્યાં ધનિક અને ગરીબ વચ્ચે ખૂબ મોટો તફાવત ન હતો... સંક્ષેપમાં, હડપ્પાના સામાજિક પરિદૃશ્યમાં શોષણ નહીં, પરંતુ પરસ્પર સુમેળ દેખાય છે।
>
> - બી.બી.લાલ

મહત્વપૂર્ણ પ્રશ્નો ?

1. સભ્યતા એટલે શું?
2. ભારતીય ઉપમહાદ્વીપની સૌથી પ્રાચીન સભ્યતા કઈ હતી?
3. તેની મુખ્ય સિદ્ધિઓ કઈ હતી?

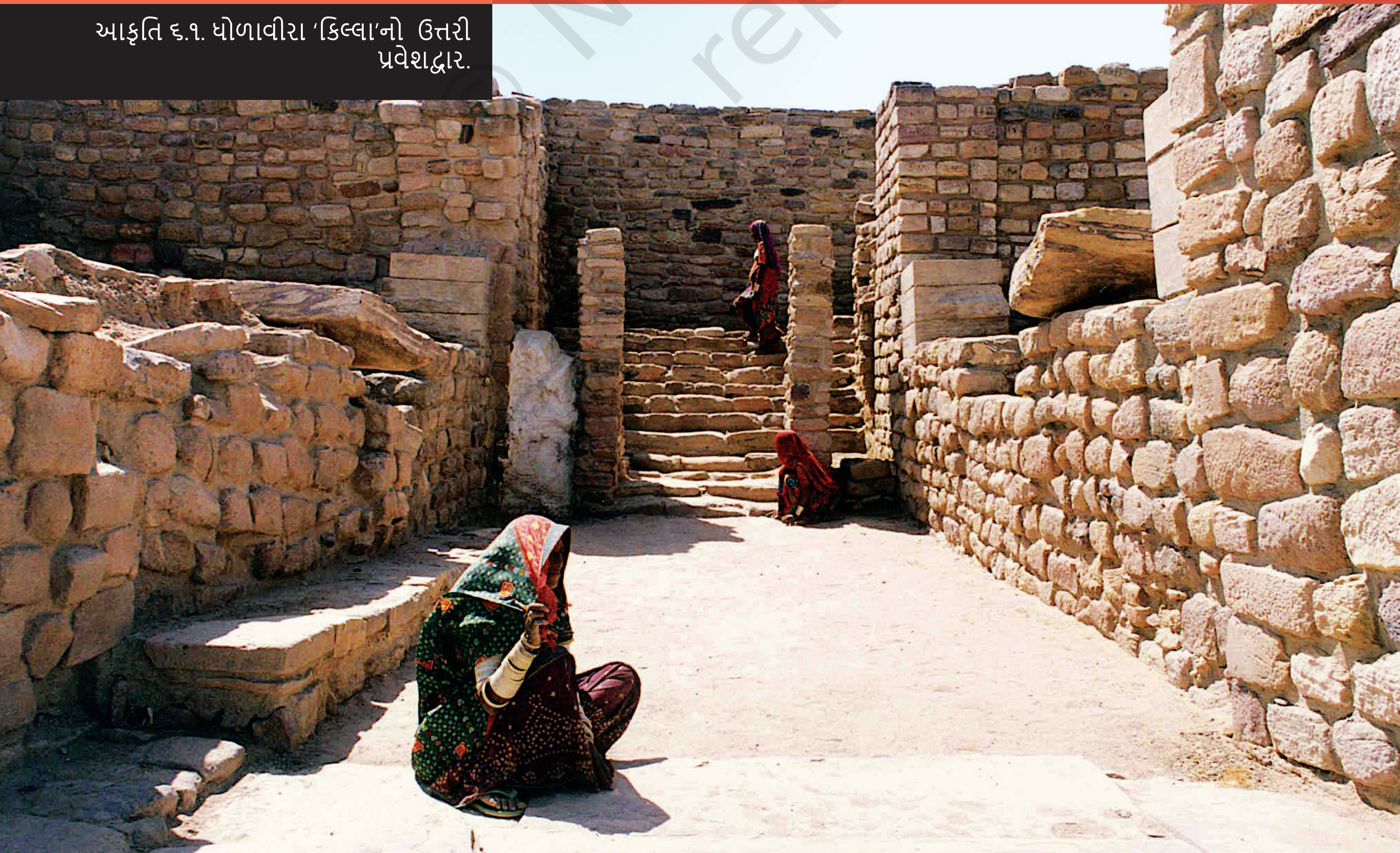

આકૃતિ ૬.૧. ધોળાવીરા 'કિલ્લા'નો ઉત્તરી પ્રવેશદ્વાર.

સભ્યતા એટલે શું?

અધ્યાય ૪ ના અંતે અમે જોયું કે કેવી રીતે મનુષ્યના પ્રથમ જૂથોએ એક જગ્યાએ રહેવાનું શરૂ કર્યું, ખેતી કરવા માંડી, અને કેવી રીતે તેણે કેટલીક તકનીકો (જેમ કે ભવન નિર્માણ, ધાતુ વિજ્ઞાન, યાતાયાત સાધનો) વિકસાવીને સભ્યતાની દિશામાં આગળ વધ્યું.

ધાતુશાસ્ત્ર : ધાતુશાસ્ત્રમાં ધાતુને પ્રકૃતિમાંથી કાઢવાની, તેને શુધ્ધ કરવાની કે તેનું સંયોજન કરવાની પધ્ધતિઓ તેમજ ધાતુઓ અને તેના ગુણધર્મોના વૈજ્ઞાનિક અભ્યાસનો સમાવેશ થાય છે.

આખરે, સભ્યતા શું છે? સામાન્ય રીતે આ શબ્દનો ઉપયોગ માનવ સમાજના વિકસિત તબક્કા માટે થાય છે. આ વધુ સ્પષ્ટ કરવા માટે, અહીં અમે વિચારશું કે 'સભ્યતા' માં ઓછામાં ઓછા નીચેની લાક્ષણિકતાઓ હોવી જોઈએ:

- શાસન અને પ્રશાસનનું કોઈ સ્વરૂપ: જટિલ સમાજ અને તેના વિવિધ કાર્યોના વ્યવસ્થાપન માટે.
- નગરીકરણ: નગર યોજનાઓ, નગરોની વૃદ્ધિ અને તેનો સંચાલન, જેમાં સામાન્ય રીતે પાણી વ્યવસ્થાપન અને પાણી નીકાસ વ્યવસ્થાનો સમાવેશ થાય છે.
- વિવિધ પ્રકારના શિલ્પ: કાચા માલ (જેમ કે પથ્થર અને ધાતુ) અને તૈયાર માલ (જેમ કે આભૂષણ અને સાધનો) નું ઉત્પાદન.
- વાણિજ્ય: તમામ પ્રકારની વસ્તુઓની અદલાબદલ માટે આંતરિક (એક નગર કે વિસ્તારની અંદર) અને બાહ્ય (દૂરના કે વિશ્વના અન્ય ભાગો સાથે) વેપાર.
- લખાણનું કોઈ સ્વરૂપ: રેકોર્ડ/દસ્તાવેજ રાખવા અને સંવાદ સ્થાપવા માટે જરૂરી.
- સાંસ્કૃતિક વિચારો: જીવન અને વિશ્વ અંગે કલાઓ, સ્થાપત્ય, સાહિત્ય, શ્રુતિ પરંપરાઓ અને સામાજિક પ્રથાઓ દ્વારા અભિવ્યક્તિ.
- કૃષિ ઉત્પાદન: જે નગરોને જ નહીં પરંતુ ગામોને પણ ખોરાક પૂરો પાડે.

ચાલો વિચાર કરીએ

ઉપર દર્શાવવામાં આવેલી લાક્ષણિકતાઓમાંથી તમે કઇ લાક્ષણિકતા મૂળભૂત લાક્ષણિકતા માનો છો - અર્થાત એવી લાક્ષણિકતા, જે અન્ય તમામના વિકાસ માટે અનિવાર્ય હોય?

ચાલો શોધીએ

ઉપરની યાદીમાંના દરેક લક્ષણ માટે, શું તમે આવા સમાજમાં અસ્તિત્વ ધરાવતા વ્યવસાયો અથવા વ્યવસાયોની યાદી બનાવી શકો છો?

આજે વિશ્વના મોટાભાગના સમાજોમાં આ તમામ લાક્ષણિકતાઓને સરળતાથી જોવી શકાય છે. જેઓ રીતે આપણે સભ્યતાની વ્યાખ્યા કરી છે, તે અર્થમાં સભ્યતાનો પ્રારંભ ક્યારે થયો?

વિશ્વના વિવિધ વિસ્તારોમાં અલગ અલગ સમયગાળામાં સભ્યતાઓનો પ્રારંભ થયો. તે વિસ્તારને જે મેસોપોટેમિયા (આધુનિક ઇરાક અને સિરિયા) તરીકે ઓળખાય છે, ત્યાં લગભગ ૬,000 વર્ષ પહેલા સભ્યતાનો પ્રારંભ થયો હતો, અને તેની થોડી શતાબ્દીઓ પછી પ્રાચીન ઇજિપ્તની સભ્યતાનો પ્રારંભ થયો હતો. તમે આ સભ્યતાઓ અને અન્ય સભ્યતાઓ વિશે આગળની કક્ષાઓમાં વાંચશો. સાચા અર્થમાં, આ પ્રાચીન સભ્યતાઓના મોટા યોગદાન અને પ્રગતિના કારણે જ માનવજાત આજે તેની વર્તમાન સ્થિતિમાં પહોંચી છે.

હવે, આપણે માત્ર ભારતીય ઉપખંડ અને તેની ઉત્તર-પશ્ચિમી વિસ્તારમાં નજર નાખીશું, જ્યાંથી અમારી વાર્તાનો પ્રારંભ થાય છે.

અને સિંધ (હવે પાકિસ્તાનમાં) ના વિશાળ મેદાનોને સિંધુ નદી અને તેની

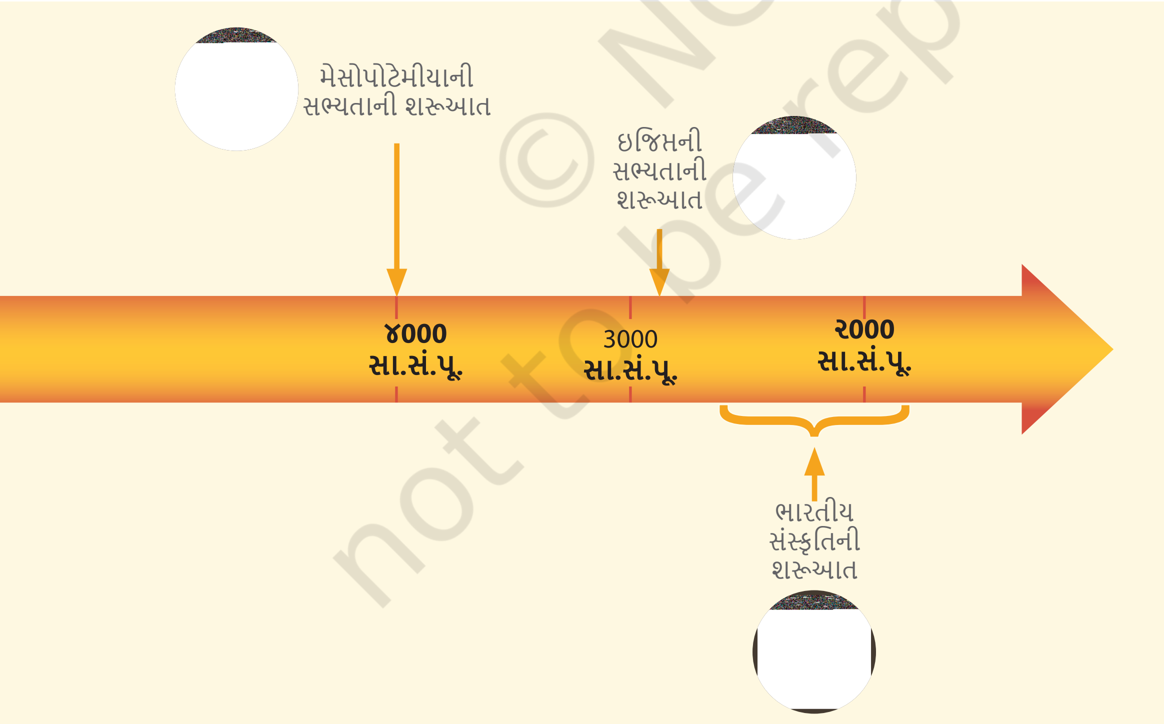

આકૃતિ ૬.૨. સિંધુ-સરસ્વતી સંસ્કૃતિનો સમયગાળો દર્શાવતી સમયરેખા, આશરે 2600 થી 1900 બીસીઇ.

ગામથી શહેર સુધી

ઉપનદી: એક એવી નદી જે મોટી નદી (અથવા સરોવર)માં વહે છે. દાખલા તરીકે, યમુના ગંગાની સહાયક નદી છે.

પંજાબ (આજે ભારત અને પાકિસ્તાનમાં વહેંચાયેલું) અને સિંધ (હવે પાકિસ્તાનમાં) ના વિશાળ મેદાનોને સિંધુ નદી અને તેની સહાયક નદીઓ સિંચિત કરે છે. સિંધુ નદીએ આ મેદાનોને ઉપજાઉ અને ખેતી માટે અનુકૂળ બનાવ્યા. આ મેદાનોની પૂર્વ દિશામાં હજારો વર્ષો પહેલા હિમાલયની પાયાથી હરિયાણા, પંજાબ, રાજસ્થાન અને ગુજરાતના કેટલાક વિસ્તારોમાંથી સરસ્વતી નદી વહેતી હતી (ચિત્ર ૬.૩ જુઓ). આશરે ૩૫00 ઇસપૂર્વે આ સમગ્ર વિસ્તારમાં ગામો નગરોમાં રૂપાંતરિત થયા અને આશરે ૨૬00 ઇસ.પૂર્વે વધતા વેપાર અને અન્ય વિનિમયોના કારણે નગરો મહાનગરોમાં પરિવર્તિત થયા.

આ સભ્યતાને પુરાતત્વવિદોએ સિંધુ સભ્યતા, હડપ્પા સભ્યતા અથવા સિંધુ-સરસ્વતી સભ્યતા જેવા નામો આપ્યા છે. અમે આ બધા નામોનો ઉપયોગ કરીશું. આ સભ્યતાના નિવાસીઓને હડપ્પાઇ અથવા હડપ્પાવાસી કહેવામાં આવે છે.

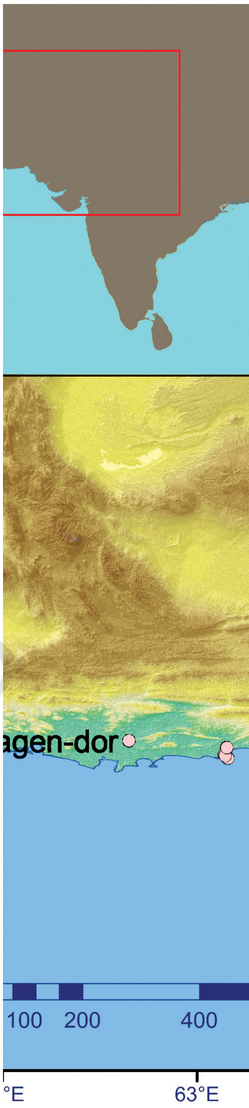

ધ્યાન રાખો

આ સભ્યતાના રહેવાસીઓને આજે 'હડપ્પીય' શા માટે કહેવામાં આવે છે? એનું કારણ માત્ર એટલું જ છે કે હડપ્પા શહેર (આજે પાકિસ્તાનના પંજાબમાં) આ સંસ્કૃતિમાંનું પહેલું એવું શહેર હતું કે જેને એક સદી પહેલાં ૧૯૨૦-૨૧માં બાકાત રાખવામાં આવ્યું હતું..

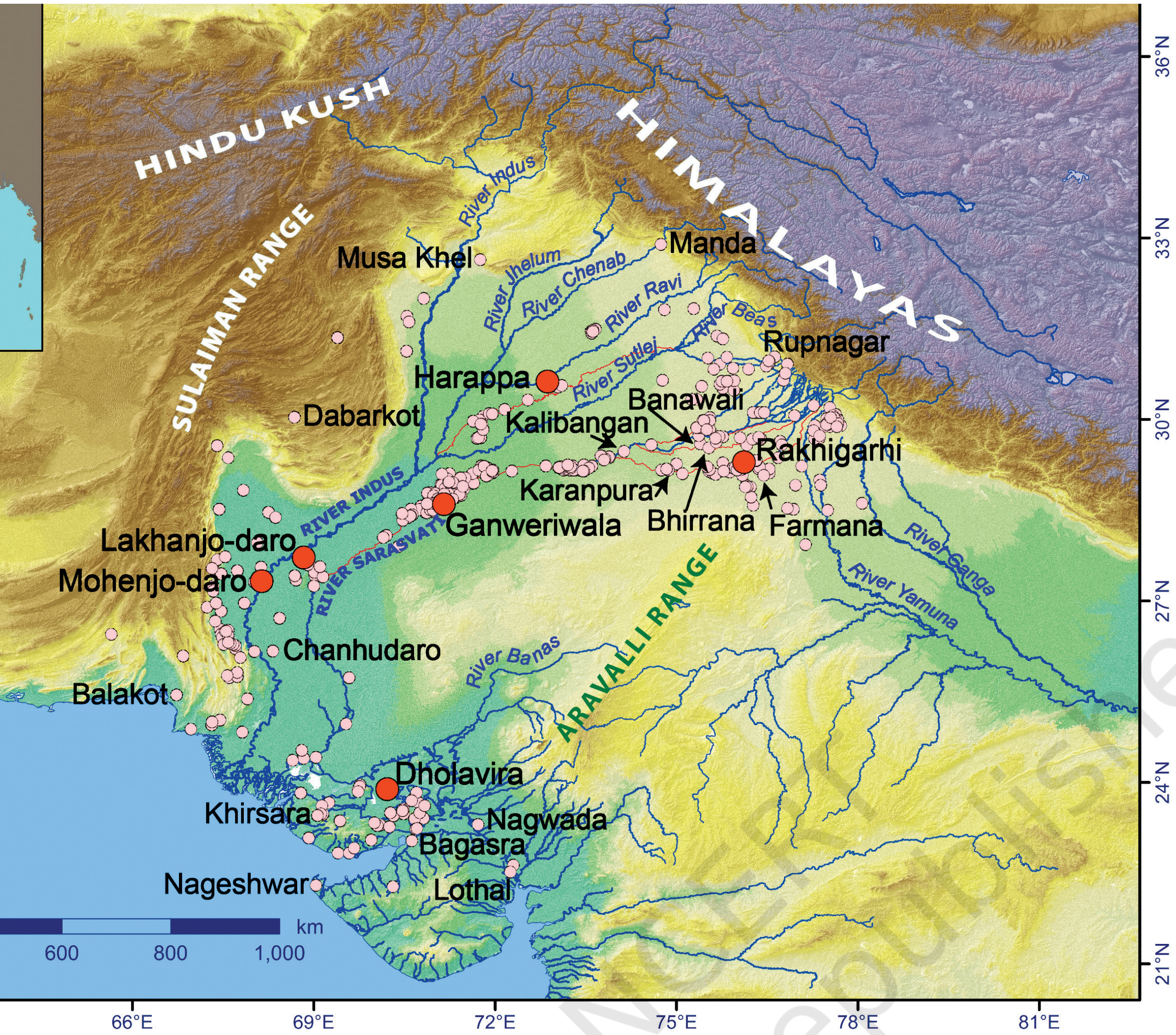

આકૃતિ ૬.૩. સિંધુ-સરસ્વતી સભ્યતાની કેટલીક મુખ્ય વસાહતોનો નકશો. પર્વતમાળાઓ (ભૂરા રંગની) દ્વારા રચાયેલી કુદરતી સીમાઓની નોંધ લો.

ચાલો શોધીએ

આ સંસ્કૃતિનાં કેટલાંક મહત્ત્વનાં શહેરો નકશામાં અંકિત થયેલાં છે (આકૃતિ ૬.૩). એક વર્ગ પ્રવૃત્તિ તરીકે, શું તમે આ શહેરોને આધુનિક રાજ્યો અથવા પ્રદેશો સાથે આગળના પૃષ્ઠ પરના કોષ્ટકમાંના પ્રદેશો સાથે કરવાનો પ્રયાસ કરી શકો છો?

હડપ્પીય શહેર/નગર	આધુનિક સ્થિતિ / વિસ્તાર
ધોળાવીરા	પંજાબ
હડપ્પા	ગુજરાત
કાલીબંગા	સિંધ
મોહેં-જો-દડો	હરિયાણા
રાખીગઢી	રાજસ્થાન

સરસ્વતી નદી

માનચિત્ર (પૃષ્ઠ ૮૯ પર ચિત્ર ૬.૩) સિંધુ અને તેની પાંચ સહાયક નદીઓ દર્શાવવામાં આવી છે. મોહેં-જો-દડો અને હડપ્પા જેવા નગરો આ નદીઓના કિનારે વિકસ્યા હતા. સરસ્વતી નદી, જેને આજકાલ ભારતમાં ઘગ્ગર અને પાકિસ્તાનમાં હાકરા (અથવા ઘગ્ગર-હાકરા) તરીકે ઓળખવામાં આવે છે, તેના કિનારે પણ અનેક પુરાશેષો મળ્યા છે. આજે આ એક ઋતુઆધારિત નદી છે, જે માત્ર ચોમાસાના સમયે વહે છે.

સરસ્વતી નદીનો ઉલ્લેખ સૌથી પહેલા પ્રાચીન ગ્રંથ ઋગ્વેદમાં મળે છે. તેના વિશે અમે અધ્યાય ૭માં વાંચીશું. ઋગ્વેદમાં સરસ્વતીને એક દેવી અને પર્વતમાંથી નીકળીને સમુદ્ર સુધી વહેતી નદીના બંને સ્વરૂપોમાં પૂજવામાં આવી છે. બાદના ગ્રંથોમાં આ નદી સુકાઈ જવાની અને અંતે લુપ્ત થઈ જવાની વાત કરવામાં આવી છે.

નગર-આયોજન

હડપ્પા અને મોહેં જો-દરો (હવે પાકિસ્તાનમાં) આ સંસ્કૃતિના પ્રથમ બે શહેરો છે, જે લગભગ એક સદી પહેલા ૧૯૨૪માં મળી આવ્યા હતા. સિંધુ નદીના મેદાનોમાં ઘણા પ્રાચીન સ્થળો મળી આવ્યા છે, જેના કારણે આ સંસ્કૃતિને શરૂઆતમાં સિંધુ ખીણની સંસ્કૃતિ કહેવામાં આવતી હતી. પાછળથી, અન્ય મોટા શહેરો જેમ કે ધોળાવીરા (ગુજરાતમાં), રાખીગઢી (હરિયાણામાં), ગાનવેરીવાલા (પાકિસ્તાનના ચોલિસ્તાન રણમાં) અને સેંકડો નાની જગ્યાઓ (દા.ત. ગુજરાતમાં લોથલ) શોધી કાઢવામાં આવી અને કેટલાક ખોદકામ કરવામાં આવ્યા. આવી શોધ આજે પણ ચાલુ છે.

ચાલો વિચારીએ

તમે સિંધુ ઘાટી સભ્યતા વિશે સાંભળ્યું હશે અને તમે આ વાત પર ધ્યાન આપ્યું હશે કે અમે આ શબ્દનો ઉપયોગ નથી કર્યો. જો માનચિત્ર પર નજર નાખશો (પૃષ્ઠ ૮૯ પર ચિત્ર ૬.૩), તો તમે જોશો કે હવે "ઘાટી" શબ્દનો ઉપયોગ કરવામાં આવતો નથી, કારણ કે હવે આપણે જાણીએ છીએ કે આ સભ્યતા સિંધુ વિસ્તારથી ઘણી આગળ સુધી ફેલાઈ હતી.

રસપ્રદ વાત એ છે કે સરસ્વતી નદીના તટપ્રદેશમાં માત્ર બે મહાનગરો - રાખીગઢી અને ગંવરીવાલા જ નહીં, પરંતુ ઘણા નાના શહેરો (હરિયાણામાં ફરમાના, રાજસ્થાનમાં કાલીબંગા) અને કેટલાક અન્ય નગરો (ભીરાના અને બનાવલી, હરિયાણાના બે નગરો) પણ આવે છે . નિ:શંકપણે, આપેલ વિસ્તારમાં પુરાતત્વીય સ્થળોની ઘનતા નકશામાં સ્પષ્ટપણે દેખાય છે (પૃષ્ઠ ૮૯ પર આકૃતિ ૬.૩).

ફોર્ટિફિકેશનઃ વસાહત અથવા શહેરની ફરતે એક વિશાળ દિવાલ, સામાન્ય રીતે રક્ષણાત્મક હેતુઓ માટે.

હડપ્પન સંસ્કૃતિના મોટાભાગના શહેરો સુનિશ્ચિત યોજના હેઠળ બાંધવામાં આવ્યા હતા. તે શહેરોમાં પહોળા રસ્તાઓ હતા (પૃષ્ઠ ૯૨ પરના આંકડા ૬.૪ અને ૬.૫) જે સામાન્ય રીતે ચારેય દિશાઓ તરફ લક્ષી હતા. મોટાભાગના શહેરો કિલ્લેબંધીથી ઘેરાયેલા છે અને તેના બે અલગ ભાગો છે - 'અપર સિટી', જ્યાં કદાચ ભદ્ર લોકો રહેતા હતા, અને 'નીચલું શહેર', જ્યાં સામાન્ય લોકો રહેતા હતા.

ભદ્ર વર્ગ: અહીં, શબ્દ સંદર્ભિત કરે છે સમાજના ઉચ્ચ સ્તરો માટે, જેમ કે શાસકો, અધિકારીઓ, વહીવટકર્તાઓ અને ઘણીવાર પાદરીઓ.

કેટલીક મોટી ઇમારતોનો ઉપયોગ સાંપ્રદાયિક હેતુઓ માટે કરવામાં આવતો હતો - ઉદાહરણ તરીકે વેરહાઉસ, જ્યાં માલસામાનની હેરફેર કરવામાં આવતી હતી. શેરીઓ અને ગલીઓમાં વિવિધ કદના ખાનગી મકાનો જોવા મળે છે. રસપ્રદ વાત એ છે કે નાના અને મોટા મકાનોના બાંધકામની ગુણવત્તા એકસરખી હોય છે. તે ઈમારતોના બાંધકામમાં સામાન્ય રીતે ઇંટોનો ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો છે.

કેટલાક બાંધકામો બનાવવાનો હેતુ આજે પણ ચર્ચાનો વિષય બની શકે છે. મોહેંજોદરોનું પ્રખ્યાત 'મહાસ્નાનગર' (પૃષ્ઠ ૯૩ પર આકૃતિ ૬.૩) એક નાનું અને વિશાળ સ્નાન છે જેનું કદ ૧૨×૭ મીટર છે. ટોચ પર નાખેલી ઇંટો વોટરપ્રૂફિંગ સામગ્રીના સ્તરથી ઢંકાયેલી હોય છે (દા.ત. ડામરના રૂપમાં કુદરતી બિટ્યુમેન). બાથહાઉસની આજુબાજુ નાના ઓરડાઓ

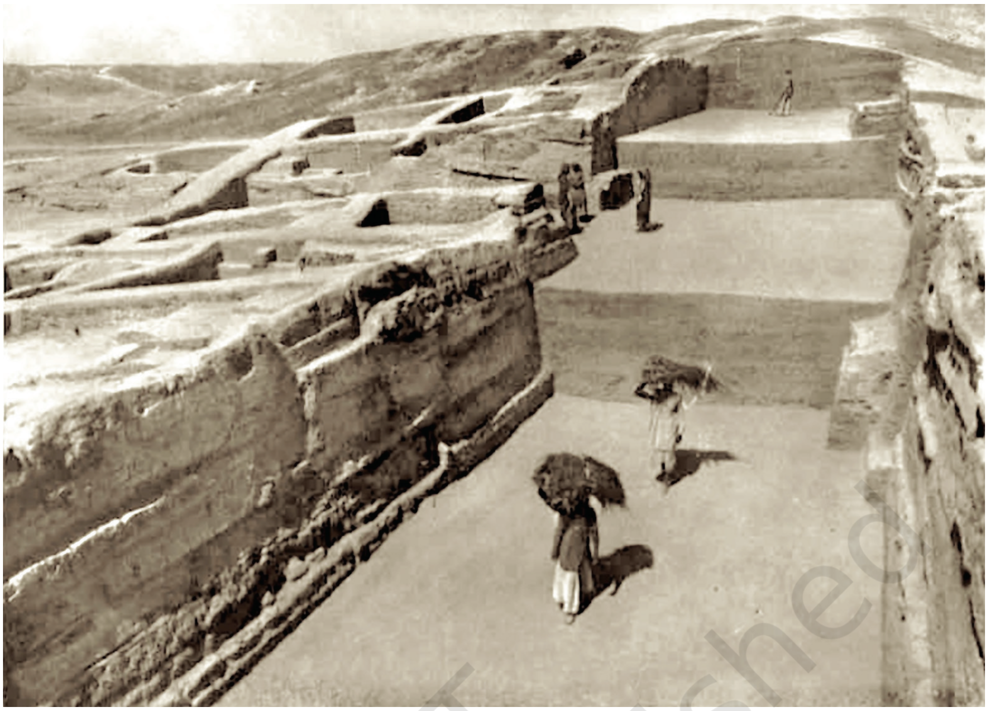

(ઉપર) આકૃતિ ૬.૪. નીચલા નગર વિસ્તારમાં કાલિબંગન (રાજસ્થાન) ખાતે એક પહોળી શેરી.

(જમણે) આકૃતિ ૬.૫. ધોળાવીરામાં રહેણાંક વિસ્તાર, લંબરૂપ શેરીઓ સાથે, મધ્ય શહેરમાં (ધોળાવીરામાં અન્ય શહેરોની જેમ બે નહીં પણ ત્રણ અલગ અલગ ઝોન હતા). ઉપરાંત, આ શહેરમાં, મોટાભાગની ઇમારતોના પાયા સાથે બનાવવામાં આવ્યા હતા

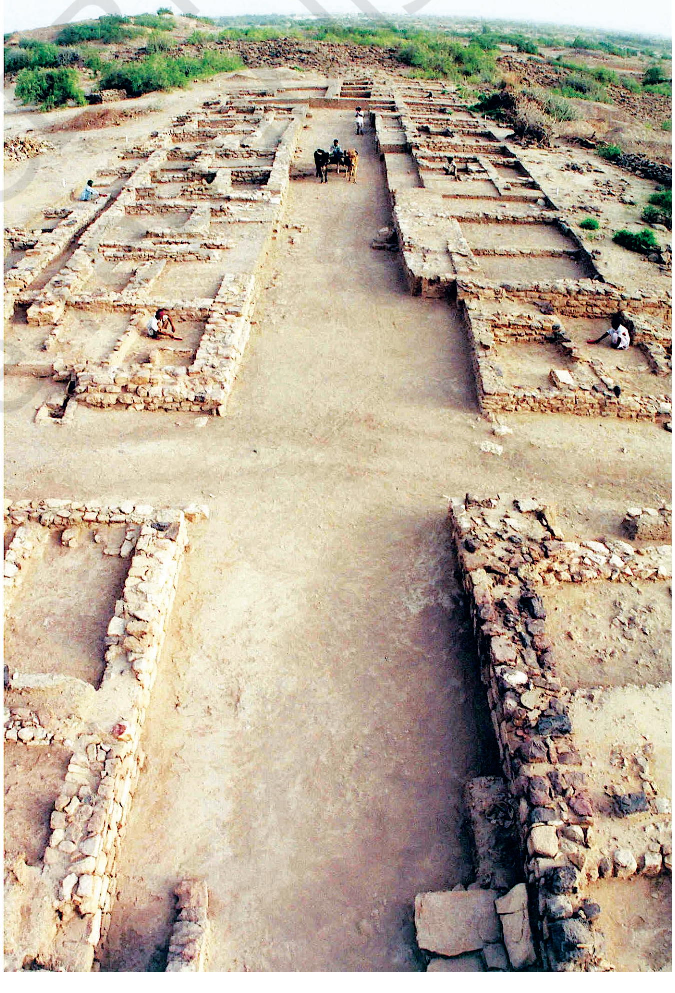

જોવા મળે છે, તેમાંથી એકની અંદર એક કૂવો મળી આવ્યો છે. બાથરૂમનું પાણી સમયાંતરે ખાલી કરવા માટે ખૂણામાં એક ગટર પણ છે. આ

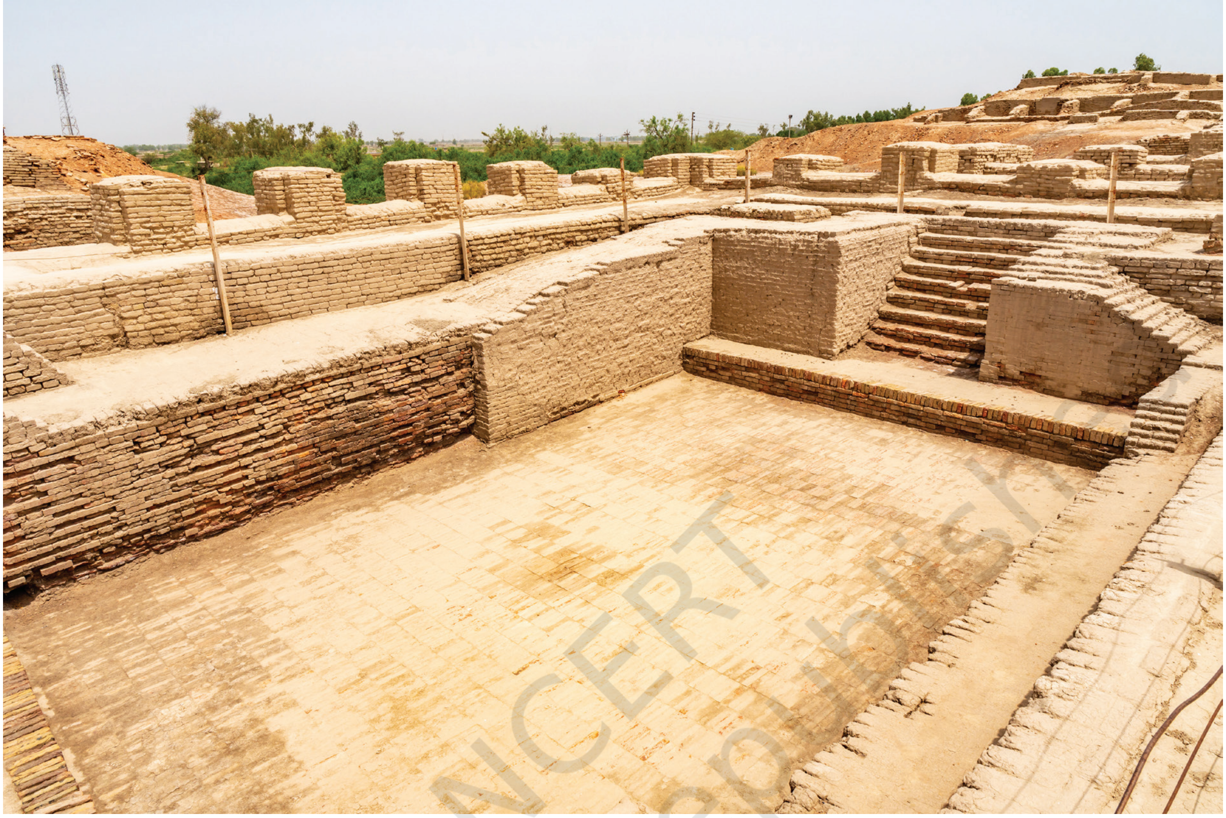
આકૃતિ ૬.૬. મોહેં-જો-દડોનું ગ્રેટ બાથ

સ્નાનગૃહ સમયાંતરે સ્વચ્છ પાણીથી ભરેલું હતું.તેના નિર્માણનો હેતુ શું હશે? પુરાતત્વવિદોએ અનેક સંભવિત સ્પષ્ટતાઓ ઓફર કરી છે - જાહેર સ્નાન માટે સ્નાનગૃહ, માત્ર રાજવી પરિવાર માટે જ સ્નાનગૃહ, ધાર્મિક વિધિઓ માટે વપરાતું સ્નાનગૃહ. જો કે, પ્રથમ ખુલાસો હવે સ્વીકાર્ય નથી કારણ કે તે જાણવા મળ્યું છે કે આ નગરના મોટાભાગના ઘરોમાં બાથરૂમ હતા.

ચાલો શોધીએ

છેલ્લા બે અર્થઘટન વિશે વર્ગમાં ચર્ચા કરો. શું તમે બીજા કોઈનો વિચાર કરી શકો છો? યાદ રાખો કે આ કિસ્સામાં, આપણી પાસે ઇતિહાસનો બીજો કોઈ સ્રોત નથી - કોઈ શિલાલેખ, કોઈ લખાણ, કોઈ મુસાફરનો હિસાબ નથી.

જળ વ્યવસ્થાપન

હડપ્પાવાસીઓ માટે જળ વ્યવસ્થાપન અને સ્વચ્છતા ખૂબ મહત્વ ધરાવતી હતી. તેમના ઘરોમાં સ્નાન માટે અલગ સ્નાનાગાર હતા. આ નગરો માટે જળ નિકાશ પ્રણાલી (ચિત્ર ૬.૭) હતી, જે સામાન્ય રીતે માર્ગો નીચે વહેતી હતી, જેમાં નિકાલ માટેના પાણીનો વહાવ થતા હતા.

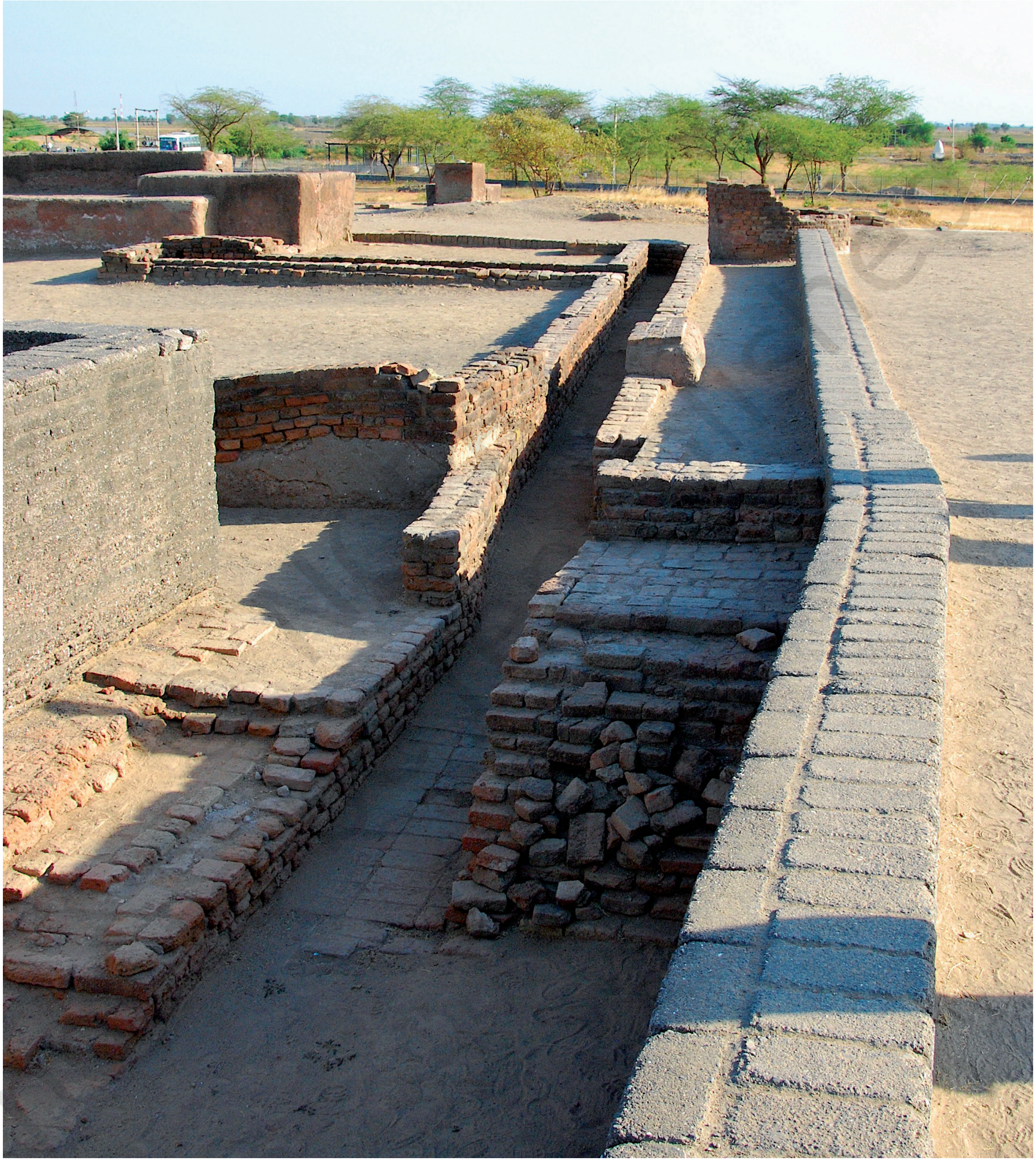

આકૃતિ ૬.૭. લોથલ (ગુજરાત) ખાતે ડ્રેનેજ સિસ્ટમ

મોહેં-જો-દડોમાં, લોકોએ કૂવાઓ માંથી પાણી ખેચીને ઘણી ઇંટો બનાવી . પરંતુ અન્ય પ્રદેશોમાં તે તળાવો, નજીકના ઝરણાઓ અથવા માનવ-નિર્મિત

જળાશયો પાસે હતા . ધોળાવીરા (ગુજરાતના કચ્છના રણમાં) ના કિસ્સામાં, સૌથી મોટા જળાશયની લંબાઇ ૭૩ મીટર માપવામાં આવી છે!

જળાશય : એક વિશાળ કુદરતી અથવા કૃત્રિમ જગ્યા જ્યાં પાણીનો સંગ્રહ થાય છે.

ચાલો શોધીએ

કક્ષાના એક પ્રવૃત્તિ તરીકે કોઇ ફીટ (ઇંચ ટેપ) નો ઉપયોગ કરીને તમારી કક્ષા, શાળાનો દરખાસ્ત અથવા રમતના મેદાનની લંબાઇ માપો. આ લંબાઈની તુલના ધોળાવીરાના સૌથી મોટા જલાશયની લંબાઇ સાથે કરો.

ધોળાવીરા ખાતે પથ્થરો અને ખડકોને કાપીને ઓછામાં ઓછા છ વિશાળ જળાશયો બનાવવામાં આવ્યા હતા (આકૃતિ ૬.૮). આમાંના મોટાભાગના પાણીના કાર્યક્ષમ સંગ્રહ અને વિતરણ માટે ભૂગર્ભ ગટર સાથે જોડાયેલા હતા.

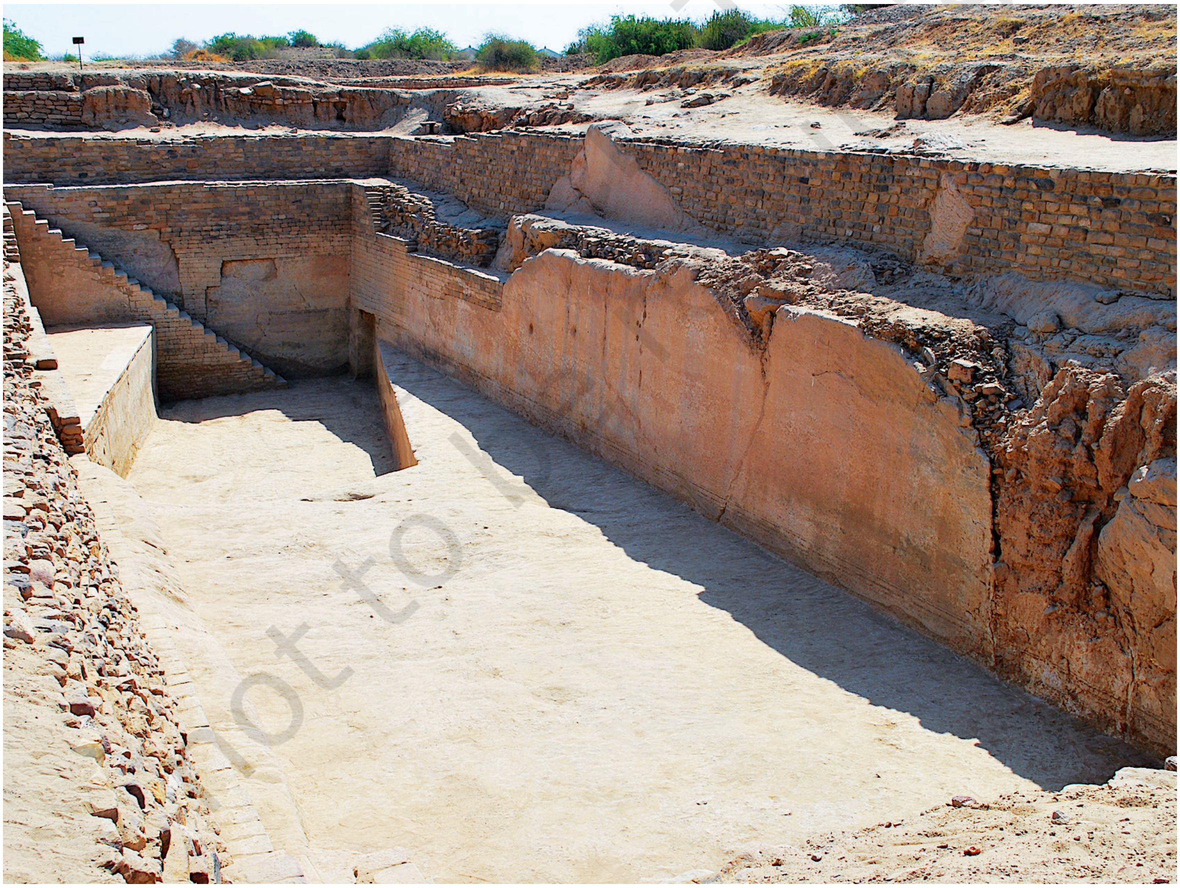

આકૃતિ ૬.૮. ધોળાવીરામાં ખડકમાં એક મોટું જળાશય કાપવામાં આવ્યું છે, જેની લંબાઈ 33 મીટર છે

આવો વિચાર કરીએ

આ પ્રકારના જળાશયના નિર્માણ માટે મોટી સંખ્યામાં કામદારોની આવશ્યકતા વિશે વિચારો. તમને લાગે છે કે તેમના કાર્યને ગોઠવવા માટે કોણે ચોક્કસ સૂચનાઓ આપી હશે? તમે કેવી રીતે વિચારો છો કે તેઓને તેમના વેતન માટે ચૂકવણી કરવામાં આવી હતી? (સંકેત - તે સમયે આજની જેમ ચલણમાં નહોતું). સમયાંતરે જળાશયોની સફાઇ કરવી જરૂરી હોવાથી તેની જાળવણી માટે કોઈ સ્થાનિક સત્તાવાળાઓ હતા? આ શહેરના શાસક અને શહેરના વહીવટ વિશે આ આપણને શું સંકેત આપે છે?

કલ્પના કરો અને તમારા શિક્ષક સાથે ચર્ચા કરો. પુરાતત્વવિદો પણ આ પ્રશ્નોની ચર્ચા કરે છે અને તેમના જવાબો હંમેશા નિર્ણાયક હોતા નથી.

હડપ્પીયનોએ શું ખાધું?

હડપ્પન લોકોએ તેમની ઘણી મોટી અને નાની નદીઓના કિનારે વસાહતો સ્થાપી હતી. આ માત્ર પાણીના સ્ત્રોતોની સરળ પહોંચ માટે જ નહીં, પણ ખેતીના દૃષ્ટિકોણથી પણ એક સમજદાર વિકલ્પ હોત કારણ કે નદીઓ તેમની આસપાસની જમીનને ફળદ્રુપ બનાવે છે. પુરાતત્વીય શોધો દર્શાવે છે કે હડપ્પન લોકો કઠોળ અને વિવિધ શાકભાજી ઉપરાંત કેટલાક અનાજ જવ, ઘઉં,બાજરી અને ક્યારેક ડાંગર જેવા અનાજની ખેતી કરતા હતા. તેઓ કપાસ ઉગાડનારા યુરેશિયામાં પણ પ્રથમ હતા, જેનો તેઓ કાપડ વણાટ કરવા માટે ઉપયોગ કરતા હતા. તેઓએ હળ (આકૃતિ ૬.૯) સહિત ખેતીના ઘણા સાધનો બનાવ્યા, જેમાંથી કેટલાક આધુનિક સમયમાં પણ ખેડૂતો દ્વારા ઉપયોગમાં લેવાય છે.

કઠોળ : કઠોળ, વટાણા અને દાળ (દાળ)નો સમાવેશ થાય છે તેવા પાકોની એક શ્રેણી છે.

આકૃતિ ૬.૯. હળનું નાનું માટીનું મોડેલ

આ સઘન કૃષિ પ્રવૃત્તિ સેંકડો નાની ગ્રામીણ ભાગ અથવા ગામો દ્વારા હાથ ધરવામાં આવી હતી. હવેની જેમ, ગ્રામીણ વિસ્તારોમાંથી દરરોજ પૂરતી કૃષિ પેદાશો ઉપલબ્ધ હોય તો જ શહેરો ટકી શકે.

હડપ્પન લોકો માંસના વપરાશ માટે ઘણા પ્રાણીઓને પાળતા હતા અને માછલીઓ માટે નદીઓ અને સમુદ્રો પર આધાર રાખતા હતા. ખોદકામ દરમિયાન મળી આવેલા મોટી સંખ્યામાં પ્રાણીઓના હાડકાં અને માછલીના અવશેષો દ્વારા આનો પુરાવો મળે છે.

હડપ્પાના રાંધવાના વાસણોમાં શું હતું? કેટલાક પ્રશ્નોના જવાબ માટીકામની વૈજ્ઞાનિક તપાસ દ્વારા આપવામાં આવે છે, જેમાં અપેક્ષિત (દૂધના ઉત્પાદનો) અને અણધાર્યા (દા.ત. હળદર, આદુ અને કેળા) બંને અવશેષો હોય છે. દેખીતી રીતે જ તેમના ખોરાકમાં ઘણી વિવિધતા હતી.

ચાલો શોધીએ

ધારો કે તમે હડપ્પામાં એક ઘરમાં ભોજન રાંધો છો. ઉપરોક્ત માહિતીના આધારે તમે કઈ વાનગીઓ બનાવશો?

સક્રિય વેપાર

હડપ્પીય લોકો માત્ર તેમની પોતાની સભ્યતા (નજીકના કે દૂરના અન્ય શહેરો)માં જ નહીં, પરંતુ ભારતની અંદર અને બહાર અન્ય સંસ્કૃતિઓ અને સંસ્કૃતિઓ સાથે પણ સક્રિય વેપારમાં રોકાયેલા હતા. તેઓ ઘરેણાં, લાકડાં, રોજિંદા ઉપયોગની કેટલીક ચીજવસ્તુઓની નિકાસ કરતા હતા (પૃષ્ઠ ૯૮ પર આકૃતિ ૬.૧૧), સંભવતઃ સોનું અને કપાસ, અને સંભવતઃ કેટલીક ખાદ્ય ચીજવસ્તુઓની પણ નિકાસ કરતા હતા. સૌથી વધુ પસંદ કરવામાં આવતા આભૂષણોમાં કાર્નેલીયનના મણકા (પૃષ્ઠ ૯૮ પર આકૃતિ ૬.૧૦) નો સમાવેશ થાય છે, આ લાલાશ પડતો અર્ધમુખી પથ્થર મોટે ભાગે ગુજરાતમાં જોવા મળે છે. હડપ્પીય કારીગરોએ તેને છિદ્ર કરવા માટે ખાસ પ્રકારની ટેક્નિક વિકસાવી હતી, જેથી તેમાંથી એક તાર પસાર થઇ શકે અને તેને વિવિધ રીતે સજાવી શકાય. તેઓએ શંખની સુંદર બંગડીઓમાં શંખનું પણ કામ કર્યું હતું, જેમાં અત્યાધુનિક તકનીકોની જરૂર પડે છે કારણ કે શેલ એક સખત સામગ્રી છે.

નિકાસ કરેલા માલના બદલામાં હડપ્પીયનોએ શું આયાત કર્યું તે એટલું સ્પષ્ટ નથી. તેમાં સંભવતઃ તાંબાનો સમાવેશ થતો હતો, કારણ કે આ ધાતુ ઘરે ઘરે એટલી સામાન્ય નહોતી.

આવો શોધીએ

હડપ્પીય લોકોએ નરમ ધાતુ અને તાંબુ ના કામ કરવામાં નિપુણતા મેળવી હતી. જો તાંબામાં ટીન ઉમેરવામાં આવે તો, પરિણામી ધાતુ કાંસાની હોય

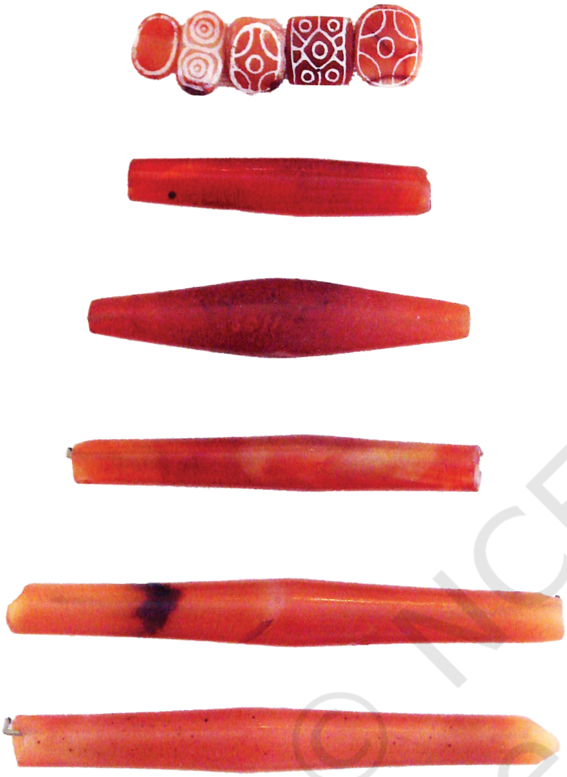

આકૃતિ ૬.૧૦. સૂસા (હાલનું ઇરાન) ખાતે ઉત્ખનન કરવામાં આવેલા કાર્નેલિયન માળાના હડપ્પીય માળાઓ

આકૃતિ ૬.૧૧. ઓમાનના દરિયાકિનારેથી મળી આવેલો હડપ્પીય હાથીદાંતનો કાંસકો (લગભગ ૭ સેમી લાંબો)

છે, જે તાંબા કરતા સખત હોય છે. હડપ્પીય લોકોએ ઓજારોઅને વાસણો બનાવવા માટે કાંસાનો ઉપયોગ કર્યો હતો, અને, જેમ કે આપણે પાછળથી

આકૃતિ ૬.૧૩-૧, ૬.૧૩-૨, ૬.૧૩-૩. (ડાબેથી જમણે) હડપ્પીય સીલ યુનિકોર્ન દર્શાવતી મહોર; હડપ્પીય મુદ્રામાં બળદ દેખાય છે; હડપ્પીય સીલ શિંગડાવાળો વાઘ

બતાવતો હતો

આ પ્રકારનો વેપાર કરવા માટે, તેઓ વધુ દૂરના સ્થળો માટે ભૂમિ માર્ગો ,નદીઓ અને સમુદ્રનો ઉપયોગ કરતા હતા - આ ભારતમાં પ્રથમ સઘન દરિયાઇ પ્રવૃત્તિ છે. ખરેખર, ગુજરાત અને સિંધના દરિયાકાંઠાના પ્રદેશોમાં કેટલીક હડપ્પીય વસાહતો આવેલી છે. લોથલ, ગુજરાતની એક નાનકડી વસાહત છે, જે આશ્ચર્યજનક રીતે એક વિશાળ બેસિન જેની લંબાઇ ૨૧૭ મીટર અને પહોળાઇ ૩૬મીટર જેટલી છે - તેની લંબાઇ ફૂટબોલના બે મેદાનો કરતાં થોડી વધારે છે! આ બેસિન ડોકયાર્ડ હોવું જોઇએ, એટલે કે, માલના વધુ પરિવહન માટે નૌકાઓ મેળવવા અને મોકલવા માટે વપરાતું માળખું.

પ્રાચીન જીવન

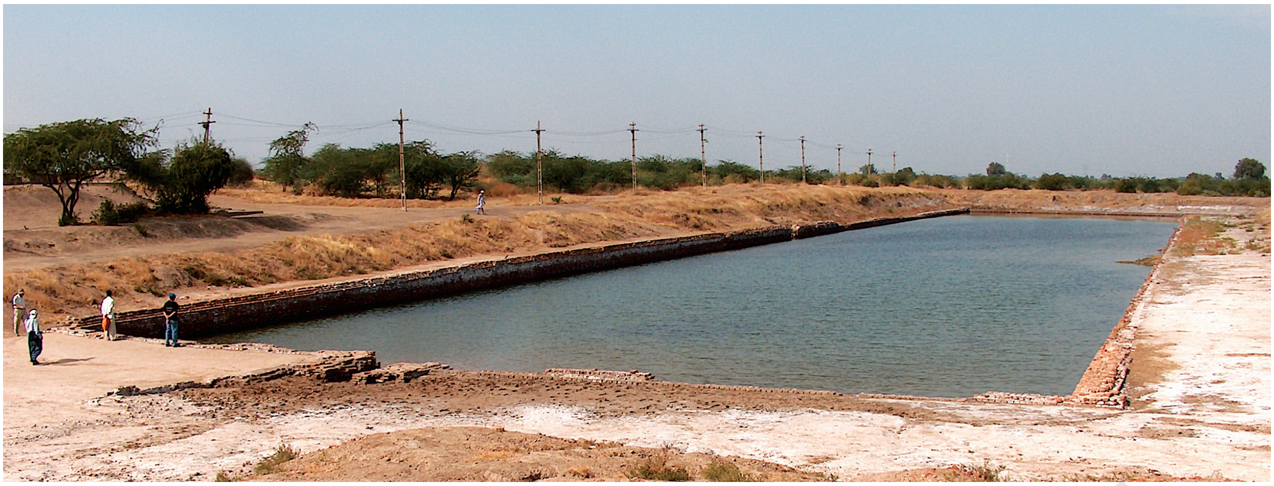

આકૃતિ ૬.૧૨. લોથલ ખાતેનું વિશાળ બંદર

પુરાતત્વવિદો હડપ્પન દ્વારા બનાવેલી અને ઉપયોગમાં લેવાતી ઘણી વસ્તુઓને પ્રકાશમાં લાવ્યા છે.આવા મોટા પાયે વેપાર માટે વેપારીઓને તેમના માલ અને એકબીજાને ઓળખવાની જરૂર હતી. ઘણી વસાહતોના ખોદકામમાં મળી આવેલી હજારો નાની સીલનો આ મુખ્ય ઉપયોગ હોઈ શકે છે. આ સીલ નરમ પથ્થર, સ્ટીટાઇટથી બનેલી હતી, જે ગરમ થવાથી સખત થઈ ગઈ હતી. તેઓ માત્ર થોડા સેન્ટીમીટર છે. સામાન્ય રીતે, તેમના પર પ્રાણીઓના ચિત્રો બનાવવામાં આવ્યા છે, પરંતુ તેમના પર લેખન પદ્ધતિના કેટલાક સંકેતો પણ જોવા મળે છે. આ લેખન પ્રણાલીનો અર્થ અને પ્રાણીઓના ચિત્રોમાંના પ્રતીકો હજુ સુધી સમજી શક્યા નથી, પરંતુ તે ચોક્કસ છે કે તેઓ અમુક પ્રકારની વેપાર પ્રવૃત્તિઓ સાથે સંબંધિત છે.

[redacted] [redacted] [redacted]

આકૃતિ ૬.૧૩-૧, ૬.૧૩-૨, ૬.૧૩-૩. (ડાબેથી જમણે) હડપ્પીય સીલ યુનિકોર્ન દર્શાવતી મહોર; હડપ્પીય મુદ્રામાં બળદ દેખાય છે; હડપ્પીય સીલ શિંગડાવાળો વાઘ બતાવતો હતો

ચાલો શોધીએ

આ ત્રણ હડપ્પીય સીલને કેટલાક લખાણ ચિહ્નો સાથે જોઈને, તમારા મગજમાં શું ચાલે છે? શું તમે કોઈ અર્થઘટન સૂચવવા માંગો છો? તમારી કલ્પનાને ચાલવા દો!

પ્રાચીન લોકોનું જીવન
પુરાતત્ત્વવિદોએ ઘણી વસ્તુઓ શોધી કાઢી છે જે બનાવે છે અને હડપ્પીયનો દ્વારા ઉપયોગ કરવામાં આવે છે.

રોજિંદા ઉપયોગની વસ્તુઓ

આકૃતિ ૬.૧૪-૧ (ઉપર), ૬.૧૪-૨ (જમણે). કાંસાનો અરીસો; એક ટેરાકોટા પોટ (બંને ધોળાવીરામાંથી)

આકૃતિ ૬.૧૪-૩ (ઉપર), ૬.૧૪-૪ (જમણે). થોડા પથ્થરના વજનો; કાંસ્યની છીણી (બંને ધોળાવીરામાંથી)

© NCERT
not to be republished

આકૃતિ ૬.૧૪-૫, ૬.૧૪-૬. એક પથ્થર પર ૨૫ સે.મી.ની લંબાઈ (ધોળાવીરાથી) કોતરેલું એક ગેમબોર્ડ: ટેરાકોટાની એક વ્હિસલ, જેની લંબાઈ લગભગ ૪ સે.મી. (રાજસ્થાનના કરણપુરાથી) હતી. હડપ્પીય લોકોએ પુખ્ત વયના લોકો અને બાળકો બંનેને ખુશ રાખવા માટે ઘણી રમતો અને રમકડાં ડિઝાઇન કર્યા!

સાંસ્કૃતિક અને સાંકેતિક પદાર્થો

આકૃતિ ૬.૧૫-૧, ૬.૧૫-૨, ૬.૧૫-૩. ઘણી વખત 'પ્રિસ્ટ કિંગ' તરીકે ઓળખાતી આકૃતિની પ્રતિમા (જો કે આ આકૃતિ કોણ હતી તે જાણી શકાયું નથી); સ્વસ્તિક દર્શાવતી મહોર; શક્તિશાળી પ્રાણીઓથી ઘેરાયેલ, ઉભા પ્લેટફોર્મ પર બેઠેલા ત્રણ-ચહેરાવાળા દેવતાને દર્શાવતી સીલ

© NCERT
not to be republished

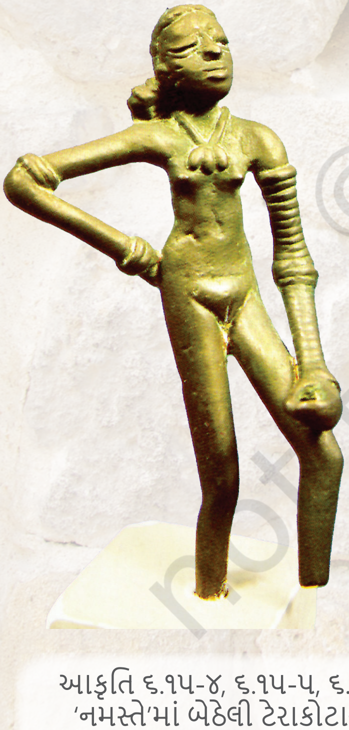

આકૃતિ ૬.૧૫-૪, ૬.૧૫-૫, ૬.૧૫-૬. મોહેં-જો-દડો (તે ૧૦.૮ સે.મી. ઊંચું છે)ની કાંસાની મૂર્તિ 'ડાન્સિંગ ગર્લ'; 'નમસ્તે'માં બેઠેલી ટેરાકોટાની મૂર્તિ; એક વાસણ પરની એક ડિઝાઇન જે તરસ્યા કાગડાની વાર્તા કહેતી હોય તેવું લાગે છે, જે વાસણના તળિયે (લોથલથી) પાણી પીવાની એક હોંશિયાર રીત શોધી કાઢે છે.

ચાલો વિચારીએ

- ◈ પૃષ્ઠ ૧૦૦ અને ૧૦૧ પર દર્શાવવામાં આવેલી વસ્તુઓ અથવા આ પ્રકરણમાં દર્શાવવામાં આવેલી અન્ય વસ્તુઓને જોતા, શું તમે હડપ્પન લોકો માટે મહત્વપૂર્ણ પ્રવૃત્તિઓ અને જીવનના પાસાઓને ઓળખી શકો છો?

ચાલો શોધીએ

- → આવી લોથલના પાત્ર પર બતાવેલ વાર્તા પૂર્ણ કરો. તમને કેમ લાગે છે કે આ વાર્તા ૪,૦૦૦ વર્ષથી વધુ સમયથી યાદ રાખવામાં આવી છે?
- → 'નૃત્યાંગના'ની લઘુચિત્ર પ્રતિમાનો વિચાર કરો. આ લઘુચિત્ર પ્રતિમાના અભિવ્યક્તિઓ દ્વારા તમે શું સમજો છો? તેના આખા હાથને ઢાંકતી બંગડીઓ પર ધ્યાન આપો, જે હજુ પણ ગુજરાત અને રાજસ્થાનના પ્રદેશોમાં મહિલાઓ પહેરે છે. આ પ્રકરણમાં બીજે ક્યાં તમે આ રીતે બંગડીઓ પહેરવાનો ઉલ્લેખ કર્યો છે. આમાંથી આપણે શું તારણ કાઢવું જોઈએ?

અંત કે નવી શરૂઆત?

ઈ.સ. પૂર્વે ૧૯૦૦ની આસપાસ, સિંધુ-સરસ્વતીની આ સંસ્કૃતિ, તેની તમામ સિદ્ધિઓ છતાં, વિખૂટી પડવા લાગી. એક પછી એક શહેરોનો ત્યાગ કરવામાં આવ્યો હતો. જો કોઈ પણ રહેવાસીઓ રહ્યા હોય, તો તેમણે બદલાયેલા વાતાવરણમાં ગ્રામીણ જીવનશૈલી અપનાવી હતી - એવું લાગે છે કે અગાઉની સરકાર અથવા વહીવટ હવે અસ્તિત્વમાં ન હતો. ધીમે ધીમે હડપ્પીયનો હજારો નહીં તો સેંકડોથી વધુ નાની ગ્રામીણ વસાહતોમાં વેરવિખેર થઈ ગયા.

ચાલો વિચારીએ

હડપ્પીય લોકો ગ્રામીણ વસાહતોમાં પાછા ફર્યા કારણ કે ગ્રામીણ જીવનશૈલી શહેરી જીવનશૈલી કરતાં ખોરાક અને પાણીની સરળ ઉપયોગ આપે છે. પછી અત્યારની જેમ, શહેરો ખોરાક પૂરો પાડવા માટે ગામડાઓ પર આધાર રાખતા હતા, અને કેટલીકવાર પાણી.

આ ઘટાડાનું કારણ શું છે? પુરાતત્ત્વવિદોએ ઘણા પરિબળો સૂચવ્યા છે. ઘણા સમય પહેલાં, એવું માનવામાં આવતું હતું કે યુદ્ધ અથવા આક્રમણોએ

શહેરોનો નાશ કર્યો હશે, પરંતુ યુદ્ધ અથવા આક્રમણની કોઇ નિશાની નથી. ખરેખર, હડપ્પીય લોકોએ કોઇ સૈન્ય અથવા યુદ્ધનાં શસ્ત્રો રાખ્યા હોય તેવું લાગતું નથી; જ્યાં સુધી પુરાવાની વાત છે, તે પ્રમાણમાં શાંતિપૂર્ણ સંસ્કૃતિ હોવાનું જણાય છે.

હાલમાં બે પરિબળો પર સંમતિ સધાઈ છે. પ્રથમ, એક આબોહવા પરિવર્તન જેણે ૨૨૦૦ બીસીઇથી વિશ્વના મોટાભાગના ભાગને અસર કરી હતી, જેના કારણે વરસાદમાં ઘટાડો થયો હતો અને સુકા તબક્કો સર્જાયો હતો. આનાથી કૃષિ વધુ મુશ્કેલ બની હોત અને શહેરોમાં ખોરાકનો પુરવઠો ઓછો થઈ શક્યો હોત. બીજું, સરસ્વતી નદી તેના કેન્દ્રીય તટપ્રદેશમાં સુકાઈ ગઈ હતી; અચાનક, ત્યાંના શહેરો, જેમ કે કાલિબંગન અથવા બનાવાલી છોડી દેવામાં આવ્યા. અન્ય પરિબળો પણ હોઈ શકે છે, પરંતુ આ બંને આપણને યાદ અપાવે છે કે આપણે આપણી સુખાકારી માટે આબોહવા અને પર્યાવરણ પર કેટલો બધો આધાર રાખીએ છીએ.

જોકે શહેરો અદૃશ્ય થઈ ગયાં હતાં, પરંતુ હડપ્પીય સભ્યતા અને ટેક્નોલૉજીનો મોટાભાગનો હિસ્સો ટકી રહ્યો હતો અને તેને ભારતીય સંસ્કૃતિના આગલા તબક્કા સુધી લઈ જવામાં આવ્યો હતો, જેને આપણે ભવિષ્યના પ્રકરણમાં જોઈશું.

આપણે આગળ વધીએ તે પહેલાં..

- સિંધુ, હડપ્પીય કે સિંધુ-સરસ્વતી સભ્યતા વિશ્વની સૌથી જૂની સંસ્કૃતિમાંની એક છે. તેના રહેવાસીઓ, હડપ્પીય લોકોએ, કાર્યક્ષમ જળ વ્યવસ્થાપન, વિવિધ હસ્તકલાઓ અને ઝડપી વેપાર સાથે આયોજિત શહેરોની રચના કરી હતી.
- ઉત્પાદક ખેતી શહેરોમાં વિવિધ પ્રકારના પાક લાવતી હતી.
- આખરે સભ્યતામાં ઘટાડો થયો, સંભવતઃ આબોહવા અને પર્યાવરણીય ફેરફારોને કારણે; લોકો ગ્રામીણ જીવનશૈલી તરફ પાછા ફર્યા.

પ્રશ્નો, પ્રવૃત્તિઓ અને પ્રકલ્પો

1. આ પ્રકરણમાં જે સભ્યતાનો અભ્યાસ કરવામાં આવ્યો છે તેને શા માટે અનેક નામો છે? તેમના મહત્ત્વની ચર્ચા કરો.
2. સિંધુ-સરસ્વતી સભ્યતાની કેટલીક સિદ્ધિઓનો સારાંશ આપતો એક સંક્ષિપ્ત અહેવાલ (૧૫૦થી ૨૦૦ શબ્દો) લખો.
3. કલ્પના કરો કે તમારે હડપ્પા શહેરથી કાલીબંગન સુધીની મુસાફરી કરવી પડશે. તમારા જુદા -જુદા વિકલ્પો કયા છે? શું તમે દરેક વિકલ્પમાં કેટલો સમય લેશે તેનો અંદાજ લગાવી શકો છો?
4. ચાલો આપણે કલ્પના કરીએ કે આજના ભારતમાં એક હડપ્પીય પુરુષ અથવા સ્ત્રીને સરેરાશ રસોડામાં પરિવહન કરવામાં આવે છે. તેમની રાહ જોતા ચાર કે પાંચ સૌથી મોટા આશ્ચર્ય શું છે?
5. આ પ્રકરણનાં બધાં ચિત્રો જોતાં, આપણીર૧મી સદીમાં જે ઘરેણાં/હાવભાવ/વસ્તુઓ આજે પણ પરિચિત લાગે તેની યાદી બનાવો.
6. ધોળાવીરામાં જળાશયોની પ્રણાલી કઇ માનસિકતાને પ્રતિબિંબિત કરે છે?
7. મોહેં-જો-દડોમાં ઇંટોથી બનેલા ૭૦૦ જેટલા કુવાઓની ગણતરી કરવામાં આવી છે. તેઓ ઘણી સદીઓથી નિયમિતપણે જાળવવામાં આવ્યા છે અને તેનો ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો હોય તેવું લાગે છે. સૂચિતાર્થોની ચર્ચા કરો.
8. એવું ઘણી વાર કહેવામાં આવે છે કે હડપ્પીય લોકો ઉચ્ચ નાગરિક સમજ ધરાવતા હતા. આ વિધાનના મહત્ત્વની ચર્ચા કરો. શું તમે તેની સાથે સંમત છો? આજે ભારતના એક મોટા શહેરમાં નાગરિકો સાથે તુલના કરો..